

De eenheid en ondeelbaarheid van de Republiek, 1793 (Bibliothèque Nationale de France)

JONATHAN ISRAEL REVOLUTIONNAIRE IDEEËN

.....
EEN INTELLECTUELE GESCHIEDENIS VAN DE FRANSE REVOLUTIE
.....

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

Vertaling: Bert Smilde

Vormgeving omslag en binnenwerk: Bureau Garage, Kampen

Afbeelding omslag: Rouget de Lisle zingt voor het eerst de *Marseillaise*, schilderij uit 1849 van Isidore Pils (Musée Historique de Strasbourg)

ISBN 9789051945355

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Revolutionary Ideas. An Intellectual History of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre*

© 2014 by Princeton University Press, Princeton, New Jersey 08540

© vertaling 2017 by Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172, 8800 AD Franeker

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form whatsoever or in any language without previous written permission by the publisher.

Inhoudsopgave

Dankbetuiging	7
Proloog	9
Hoofdstuk 1 Inleiding	13
De Franse samenleving in 1789	13
Interpretaties ten tijde van de Revolutie	21
Hoofdstuk 2 Revolutie van de pers (1788–90)	43
Hoofdstuk 3 Van Staten-Generaal tot Nationale Vergadering (april–juni 1789)	79
Hoofdstuk 4 De rechten van de mens: zomer en herfst 1789	107
Van de Bastille tot de terugkeer van de koning naar Parijs (juli–oktober 1789)	107
Bouwen aan een nieuwe constitutie	121
Hoofdstuk 5 Democratisering van de Revolutie	143
De mislukking van het liberale monarchisme	143
Institutionalisering van gelijkheid	164
Een crypto-republikeinse revolutie	177
Hoofdstuk 6 Impasse (november 1790–juli 1791)	193
De onhoudbaarheid van de monarchistische Constitutie van 1791	193
Uiteenlopende ‘Vaders van de Revolutie’	205
De vlucht naar Varennes (juni 1791)	225
Hoofdstuk 7 Oorlog met de kerk (1788–92)	247
Hoofdstuk 8 De revolutie van de Feuillanten (juli 1791–april 1792)	275
Hoofdstuk 9 De ‘Algemene Revolutie’ begint (1791–92)	307
Hoofdstuk 10 De revolutionaire zomer van 1792	327
De veelbewogen 10 augustus	327
Consolidatie van de democratische revolutie	347
Hoofdstuk 11 Verdeelde republikeinen (september 1792–maart 1793)	367
Hoofdstuk 12 De ‘Algemene Revolutie’ van Valmy tot de val van Mainz (1792–93)	409
Hoofdstuk 13 De eerste democratische grondwet ter wereld (1793)	447
Hoofdstuk 14 Onderwijs. Consolidatie van de Revolutie	479
Hoofdstuk 15 Zwarte emancipatie	501
Hoofdstuk 16 De putsch van Robespierre (juni 1793)	531
Hoofdstuk 17 De zomer van 1793: omkering van de waarden van de Revolutie	563

Hoofdstuk 18 Ontkerstening (1793–94)	597
Hoofdstuk 19 De ‘Terreur’ (september 1793–maart 1794)	623
Onderdrukking van de vrijheid van meningsuiting	623
Berechting en executie van Brissot en andere leiders	634
Theater en kunst tijdens de Terreur	641
De Terreur in de provincies	650
Intellectueel verzet als mikpunt	656
Verdeeldheid binnen de Montagne	664
Hoofdstuk 20 De laatste maanden van de Terreur (maart–juli 1794)	675
Eliminatie van de Hébertisten	675
Eliminatie van de Dantonisten	683
Voltooiing van Robespierres dictatuur	690
Hoofdstuk 21 Thermidor	707
De val van Robespierre	707
Een verbijsterde natie	716
Hoofdstuk 22 Post-Thermidor (1795–97)	729
Een democratische Republiek?	729
Herleving van de Radicale Verlichting	755
Vendémiaire (oktober 1795): een instabiele republiek	765
Hoofdstuk 23 ‘Algemene Revolutie’ (1795–1800): Holland, Italië en de Levant	775
De Bataafse Revolutie	775
Revolutie in Italië (1796–1800)	786
Griekenland en de ‘Egyptische onderneming’ (1797–1800)	799
Hoofdstuk 24 De mislukte Revolutie (1797–99)	817
Onoverbrugbare tegenstellingen	817
Het tweede Directoire	825
Hoofdstuk 25 Conclusie. De Revolutie als resultaat van de Radicale Verlichting	841
Bibliografie	891
Noten	929
Index	977

Dankbetuiging

Bij het schrijven van een academisch werk ben je altijd veel dank verschuldigd aan anderen. Voor de stevige debatten met mij over de thema's van dit boek gaat mijn speciale dank uit naar Peter Campbell, Aurelian Craiutu, David Bell, Jeremy Popkin, Ouzi Elyada, Harvey Chisick, Steven Lukes, Nadia Urbinati, David Bates, Pasquale Pasquino, Bill Doyle, Helena Rosenblatt, Bill Sewell en Keith Michael Baker. Voor niet-aflatende en waardevolle hulp met de bibliografie, het vinden van achttiende-eeuwse teksten, het verkrijgen van de illustraties en het controleren van details, gaat mijn dank vooral uit naar Maria Tuya, Terrie Bramley en Sarah Rich. In het laatste stadium kreeg ik ook geweldige steun van mijn eindredacteur bij Princeton University Press, Cathy Slovensky. Bovendien ben ik speciale dank verschuldigd aan het personeel van de bibliotheek van het Institute for Advanced Study in Princeton, en aan de steun van het Institute zelf waardoor het in ieder opzicht een optimale plaats is voor reflectie op historisch onderzoek en debat en om het beste uit jezelf te halen als denker en schrijver.

Tenslotte, wegens haar geweldige en voortdurende steun bij het redigeren, controleren en assisteren en bij het voltooien van de tekst (evenals het zonder klagen aanhoren, tijdens de afgelopen jaren, van mijn eindeloze gepraat over de Revolutie en de bijbehorende persoonlijkheden), is het mij een bijzonder genoegen eraan toe te voegen dat ik heel veel, meer dan ik ooit kan zeggen, verschuldigd ben aan mijn vrouw, Annette Munt.

La Marseillaise of: Het vertrek van de vrijwilligers van 1792, sculptuur van François Rude op de Arc de Triomphe (foto Ana Paula Hirana)

Proloog

Op 18 november 1792 kwamen in Parijs meer dan honderd Britten, Amerikanen en Ieren bijeen in White's Hotel, dat ook wel bekend stond als de *British Club*, om de verworvenheden van de Franse Revolutie te vieren. Terwijl de Britse publieke opinie, aangemoedigd door de regering in Londen en het merendeel van de geestelijkheid, in het algemeen uiterst vijandig stond tegenover de Revolutie, was een groot deel van de Britse, Amerikaanse en Ierse intellectuele en literaire elite enorm enthousiast en zelfs extatisch over wat er bereikt was, en vastbesloten zich bij de Revolutie aan te sluiten. Hoewel de beroemd geworden feministe Mary Wollstonecraft pas later in White's Hotel arriveerde – en Coleridge, in de jaren 1790 een vurig aanhanger van de nieuwe revolutionaire ideologie, er helemaal niet bij was – vormden de aanwezigen een indrukwekkend gezelschap. Onder de aanwezigen waren Tom Paine, auteur van *The Rights of Man* (1791); de Amerikaanse radicaal en dichter Joel Barlow; verscheidene andere dichters, waaronder Helen Maria Williams, Robert Merry, en wellicht ook Wordsworth;¹ de Unitarische predikant en democraat David Williams, auteur van de *Letters on Political Liberty* (1782); een voormalig parlamentslid voor Colchester, Sir Robert Smyth; de Schotse kolonel John Oswald; de Amerikaanse kolonel Eleazar Oswald en de Ierse lord Edward Fitzgerald. Het werd hier wel heel duidelijk dat, afgezien van Gibbon en Edmund Burke, vooraanstaande en politiek bewuste Britse, Amerikaanse en Ierse intellectuelen, dichters en auteurs, evenals hun Duitse en Nederlandse tegenhangers in die tijd, de Revolutie goeddeels steunden en toejuichten.

President van de *British Club* in Parijs was destijds John Hurford Stone (1763–1818), een voormalige Londense kolenhandelaar die oorspronkelijk uit Somerset kwam en een vriend was van vooraanstaande Britse democratische hervormers als Joseph Priestley en Richard Price (beiden zeer enthousiast over de Franse Revolutie). Hurford Stone had zich in Parijs gevestigd, waar hij een chemische fabriek bezat en ook een drukkerij, waar hij materialistische en anti-theologische teksten drukte, waaronder die van Paine en Barlow. Hij was een trouwe bondgenoot van zowel Paine als Barlow. Laatstgenoemde was afgestudeerd aan Yale en sommige edities van zijn enorme Amerikaanse epos, *The Vision*

of *Columbus*, werden via de drukkerij van Stone in Parijs gepubliceerd. Paine en Barlow meenden dat de Amerikaanse Revolutie niet ver genoeg gegaan was en dat er meer gedaan moest worden om in de Verenigde Staten werkelijke democratie en emancipatie te bereiken. Beide mannen waren, evenals Stone en de anderen, niet alleen direct politiek betrokken bij de Franse Revolutie, maar hoopten in dat stadium ook dat de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en het Europese continent – en trouwens de rest van de wereld ook – veel van de Franse Revolutie zouden leren en eraan zouden ontleneⁿ.²

Op het hoogtepunt van dit banket op 18 november 1792, dat de hele dag duurde, en waarvoor ook delegaties uit andere landen waren uitgenodigd, werd zestien maal een dronk uitgebracht: de eerste op de Franse Republiek die de Rechten van de Mens belichaamde (hierbij speelden Duitse muzikanten de beroemde revolutionaire melodie *Ça Ira*); de tweede op de legers van Frankrijk ('moge het voorbeeld van zijn burgersoldaten nagevolgd worden door alle in slavernij gebonden naties, totdat alle tirannie en alle tirannen vernietigd zijn'); de Duitse muzikanten speelden de recent gecomponeerde *Marseillaise*, die spoedig het officiële volkslied van de Republiek zou worden); de derde dronk op de verworvenheden van de Franse Nationale Conventie; de vierde op de komende constitutionele conventie van Groot-Brittannië en Ierland. Hierin lag een aanwijzing voor de subversieve intenties van deze club, omdat die niet alleen vond dat Ierland ten onrechte onder Engelse 'slavernij' zuchtte, maar dat heel Groot-Brittannië een democratische revolutie nodig had, vergelijkbaar met die in Frankrijk.

De vijfde dronk werd uitgebracht op de eeuwige eendracht tussen de volkeren van Groot-Brittannië, Frankrijk, Amerika en de Nederlanden: 'mogen deze spoedig andere geëmancipeerde volkeren in hun democratische alliantie opnemen'; de zesde dronk, op de onmiddellijke afschaffing van 'alle Britse erfelijke titels en feodale voorrechten', werd uitgebracht door Sir Robert Smyth (1744–1802), voormalig parlamentslid voor Colchester, en door Lord Edward Fitzgerald (1763–98), een energieke Ierse edelman en vriend van Paine, die majoor was in het Britse leger en later een belangrijke rol zou spelen in de samenzwering van de 'United Irishmen' van 1796–98. Toen de totale verwerping van de aristocratie door Fitzgerald en Smyth al spoedig door nieuwsbladen gemeld werd, riep dit grote verontwaardiging op in Engeland. Eerstgenoemde werd oneervol ontslagen uit het leger en laatstgenoemde werd hevig verketterd en totaal geboycot.³ Aan de vooravond van de Ierse opstand van 1798 (die krachtig en met veel bloedvergieten onderdrukt werd), werd Fitzgerald gedood in een handgemeen met Britse officieren die in zijn woning in Dublin binnendrongen om hem te arresteren.

De zevende dronk werd uitgebracht op 'alle Britse en Ierse dames' en in het bijzonder op al diegenen die in hun geschriften de Franse Revolutie gesteund hadden, met name Charlotte Smith, de auteur van *Desmond* (1792),⁴ een pas gepubliceerde roman met een pro-Revolutionaire strekking, en Helen Maria Williams. Deze half Schotse, half Wel-

she dame was Hurford Stones minnares en co-presidente van de British Club in Parijs. Deze club was in feite een salon waar Britse en Amerikaanse radicalen als Paine, Barlow en Eleazar Oswald discussieerden en leden ontmoetten van de kring rond Brissot en hun Franse bondgenoten; zij vormden het republikeinse leiderschap van de Revolutie. Sinds juli 1790 was Williams vanuit Parijs internationaal bekend geworden door haar bundels met poëzie en essays, *Letters from France* (1790). Zij werd hiermee, na Paine, wellicht de belangrijkste Britse auteur die de Revolutie steunde. Ze werd er scherp om afgekeurd in de Britse pers als een onbeschaamde agitator en democraat, die door haar handelwijze ook conventionele vrouwelijke fatsoensnormen overtrad.

Net als de Franse feministe Olympe de Gouges was Helen Maria Williams (1762–1827) een krachtig pleitbezorger van democratie en rechten voor zwarten en vrouwen. Evenals Olympe de Gouges, Mary Wollstonecraft en andere vooraanstaande feministes van de Revolutie, zoals Etta Palm d’Aelders – en trouwens alle rechtlijnige, ambitieuze en zelfbewuste schrijvers, intellectuelen en commentatoren in Frankrijk, Duitsland, Nederland en Groot-Brittannië – was zij een fel tegenstandster van Robespierre en diens heraut, Marat. Evenals Paine, Barlow, Hurford Stone, Coleridge en Wordsworth zag zij het bewind van Robespierre niet als de voltooiing van Revolutie, maar als de ondergang ervan. Vanwege deze mening belandde zij tijdens de Terreur in de gevangenis (net als Paine en Palm), terwijl Olympe de Gouges, de meest uitgesprokene van de eisers van vrouwenrechten (en zij bestempelde Robespierre als een schoft), guillotineerd werd. Deze zevende dronk vormde een onvervreemdbaar onderdeel van de feministische beweging die door deze opmerkelijke vrouwen werd begonnen. Hetzelfde geldt voor de achtste dronk: ‘op de vrouwen van Frankrijk’, in het bijzonder haar die wapens droegen ter verdediging van de zaak van de vrijheid, zoals Mademoiselles Anselme en Fernig, vrouwelijke officieren in de entourage van de commandant van het revolutionaire leger in de Oostenrijkse Nederlanden, die later een vrouwelijk militair contingent trachtte te vormen met de naam ‘Fernig corps’. Weinig mannen in die tijd namen het idee van vrouwelijke legeronderdelen serieus, maar John Oswald, Schots officier, uitgever en apostel van het vegetarisme, was er een krachtig pleitbezorger van; hij gaf ook originele suggesties hoe ’s werelds eerste democratische leger gevormd moest worden.

De volgende dronken werden uitgebracht op de herauten en voorvechters van de Rechten van de Mens die met hun geschriften de voorhoede van de Revolutie vormden, doordat zij de grondbeginselen ervan formuleerden en propageerden. Genoemd werden ‘Condorcet, Brissot, Sieyès, Carra, Kersaint, Louvet, Gorsas, Audouin, etc...’⁵ Condorcet, een van de belangrijkste revolutionaire leiders, was ook een van de radicaalste filosofen en, evenals Sieyès en Brissot, een krachtig pleitbezorger van mensenrechten, republikeinse constitutionele theorie, emancipatie van zwarten, vrouwenrechten en onderwijsvorming. De authentieke Revolutie, zo werd gesteld bij de negende dronk, gebaseerd op

democratie en mensenrechten, was voornamelijk het werk van dit bonte gezelschap van filosofen en radicaal georiënteerde krantenredacteuren en -uitgevers. Volgens de leiders van de *British Club* stond de ware revolutie, van onschatbare waarde voor de hele mensheid, in scherp contrast met het populistisch autoritarisme van Marat en Robespierre, belichaamd in de Jacobijnse factie die bekend stond als de *Montagne* en die zij (met uitzondering van John Oswald) zonder meer afwezen. Vanwege hun verzet tegen de *Montagne*, werden Brissot, Gorsas, Kersaint en Carra, die tot de belangrijkste journalisten en redenaars van de Revolutie behoorden, allen tijdens de Terreur ge Guillotineerd, terwijl Condorcet vogelvrij werd verklaard en werd opgejaagd tot de dood er op volgde. Louvet, een van de felste bestrijders van de *Montagne*, overleefde maar net.

De tiende dronk werd uitgebracht op de Franse revolutionaire generaals, de elfde op de lokale democratische genootschappen in heel Frankrijk en ook in België, Groot-Brittannië, het door de Fransen bezette Rijnland en in Ierland; de twaalfde, uitgebracht door Hurford Stone (die ook gevangen werd gezet tijdens de Terreur), was op Tom Paine en 'zijn nieuwe manier om goede boeken bij het publiek bekend te maken', dat wil zeggen door middel van koninklijke verboden en vervolging van de auteurs; dit was een toespeling op de felle onderdrukking van de geschriften van Paine door de Britse overheid, in het bijzonder het internationaal vermaarde *Rights of Man* (1791). Dronk nummer dertien werd uitgebracht op alle andere 'Patriotten van Engeland' die door hun redevoeringen en geschriften de beginselen van de Franse en 'de Algemene Revolutie' verspreid hadden – Priestley, Price, Sheridan, Barlow, Thomas Cooper (leider van het radicale hervormingsgezinde genootschap van Manchester), Tooke en Mackintosh. Bij dronk nummer veertien werd de vurige wens geuit dat het Duitse Rijk ontbonden zou worden en vervangen door democratische republieken, opdat de inwoners van Duitsland in vrijheid konden leven. Dronk nummer vijftien bevatte een humoristisch element: de wens dat de republikeinse wijsjes van het *Légion Germanique* spoedig de favoriete marsmuziek van het Britse leger zouden worden.

Dronk nummer zestien, tenslotte, was weer helemaal serieus en werd uitgebracht op 'de eeuwige vrede' (*la paix universelle*).⁶ Hoewel commentatoren van het radicale denken, toen en nu, het idee van eeuwige vrede tussen de volkeren beschouwden als een hopeloos utopistische luchtspiegeling, ja complete nonsens, was dit concept sinds de jaren zeventig een centraal thema geworden van het radicale gedachtengoed. Diderot, Raynal, D'Holbach, Cerisier, Paine en anderen – en later nadrukkelijk ook Volney in zijn *Les Ruines* (1791) – betoogden dat als het volk in meerderheid niet langer ten prooi was aan heersende elites en gevestigde belangen en als de regeringen niet langer beheerst werden door koningen, aristocraten of oligarchieën met een beperkte blik, maar werkelijk het algemeen belang nastreefden, als alle naties representatieve democratieën werden en als de *volonté générale* (in de niet-Rousseauïstische zin des woords) een universele werkelijkheid werd, dan zouden er geen oorlogen meer zijn. Het was een aantrekkelijk idee.⁷

Inleiding

De Franse samenleving in 1789

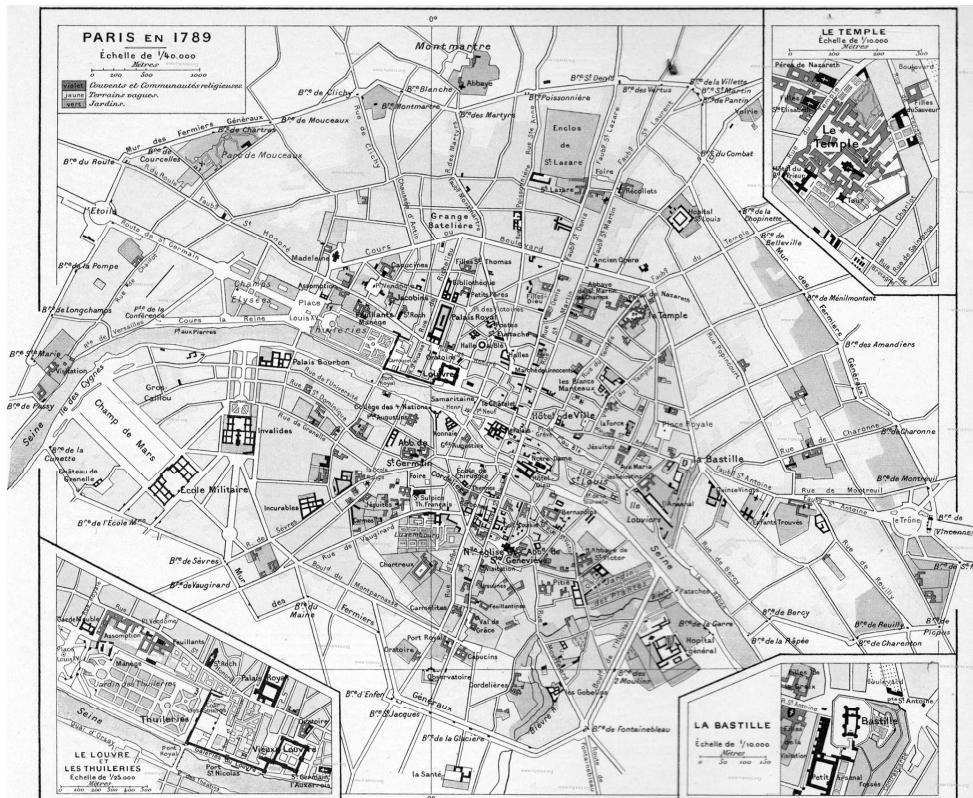
Historici van de Franse Revolutie hebben een probleem. Alle pogingen om een verklaring te vinden in termen van maatschappelijke groeperingen of klassen, of specifieke bijzonder actieve sectoren van de samenleving, zijn tekort geschoten. Zoals één expert het treffend uitdrukte: ‘De waarheid is dat we geen overeenstemming hebben ten aanzien van een algemene theorie over het waarom en de aard van de Franse Revolutie – en er is ook geen uitzicht op.’¹ Dit gapende causale gat ligt zeker niet aan gebrek aan onderzoek naar de achtergrond en de oorsprongen van de Revolutie. De klassenstrijd in marxistische zin is dan wel overboord gezet, maar andere pogingen om de Revolutie aan sociale verandering toe te schrijven zijn met onverminderde ijver voortgezet. Uiteraard zijn alle historici het erover eens dat de maatschappij langzaam aan het veranderen was en dat terwijl de handel en de steden, het overheidsapparaat en de strijdkrachten zich gestadig uitbreidden, steeds meer (en meer professionele) juristen, ingenieurs, bestuurders, officieren, medisch personeel, architecten en zeelieden de bestaande orde binnendrongen en diversificeerden.² En toch is er nooit een belangrijke sociaaleconomische kracht onderkend die een plotse dramatische verandering had kunnen bewerkstelligen. Het resultaat is, zoals zelfs enkele vurige revisionisten toegeven, een ‘nogal pijnlijke leegte’.³

De meeste historici beweren tegenwoordig dat er niet één afzonderlijke beslissende oorzaak was, maar dat talrijke kleine impulsen eraan hebben bijgedragen. Eén historicus, die de afwezigheid benadrukte van één aanwijsbare dominante oorzaak, vergeleek de oorzaken van de Revolutie met een ‘veelkleurig tapijt van dooreengeweven causale factoren’.⁴ Sociale en economische historici die de ‘nieuwe sociale interpretatie’ omarmen, noemen uiteenlopende moeilijkheden die de achttiende-eeuwse Franse samenleving, althans in sommige aspecten, onherbergzamer en kwetsbaarder maakten dan voorheen. Toch kunnen deze factoren, elk op zichzelf marginaal, nauwelijks de leegte opvullen die is ontstaan door het verwerpen van alle algemene verklaringen tot nu toe, zoals de mar-

xistische these van de klassenstrijd of de ooit wijd verbreide visie dat de verarming en het dalende reële inkomen een ernstige crisis in de voedselvoorziening brachten, met een dalende levensstandaard voor de meeste mensen. Dat laatste punt, indien waar, zou zeker een dwingend argument opleveren, een alomvattende verklaring van een algemene opstand en van de vele grote veranderingen die daarop volgden. Er zou een duidelijke logica zitten in de interpretatie van de Revolutie als reactie op de ellende en de ontberingen ten gevolge van een dalende levensstandaard. Maar er is geen bewijs voor zo'n crisis. In werkelijkheid groeide het inkomen per hoofd van de bevolking in Frankrijk tijdens de achttiende eeuw, terwijl de steden zich uitbreidden, samen met handel en nijverheid, scheepvaart en overzeese handel. De landbouw floreerde. Wat dreef dan de welvarende en de arme stedelingen, alsook de arme boeren, die algemeen worden gezien als de meest actieve revolutionairen?

'De Revolutie,' zo luidt de hedendaagse academische consensus, 'had vele oorsprongen.'⁵ Omdat het zicht op een overtuigend verhaal in termen van sociale groeperingen en mechanismen zoek was geraakt, hebben sociale en economische historici zich de afgelopen jaren geconcentreerd op het onevenwichtige karakter van de groei in vele opzichten. De Franse bevolking nam tussen 1700 en 1800 toe van ongeveer 21 tot 28 miljoen, een toename met ruim een derde. Maar de hiermee gepaard gaande groei in activiteit en welvaart in de steden overtrof die op het platteland, waar tachtig procent van de bevolking woonde. Dientengevolge kon de landbouwproductie de groei maar net bijhouden, en zelfs dat niet altijd. Geringe overschotten in sommige jaren werden afgewisseld door lichte of ernstige tekorten in andere jaren. Voedseltekorten die de prijzen omhoog deden schieten waren uiteraard niets nieuws, maar zij beïnvloedden op cruciale momenten ongetwijfeld het verloop van de Revolutie.⁶

Evenals elders in Europa maakten de grote Franse steden een indrukwekkende groei door, van dertig tot wel vijftig procent; Bordeaux verdubbelde zelfs tot 111.000 inwoners. De bevolking van Parijs zwol aan met een derde, tot ongeveer 650.000.⁷ Kleine steden groeiden vaak met meer dan vijftig procent. Tot 1789 floreerden de ambachten, vooral die voor luxe-artikelen voor de rijken en voor de export. De reële lonen namen overall toe. Niettemin bleven de meeste stadsbewoners arm en laag geschoold en voor vele arbeiders en ambachtslieden fluctueerden de reële lonen in de jaren '70 en '80 ten gevolge van de combinatie van demografische druk en ongelijkmatige economische groei; de trend was neerwaarts, waardoor sommigen er misschien wel tien tot twaalf procent op achteruitgingen. Economische expansie leidde, zoals zo vaak, tot nieuwe belangenconflicten, waarbij er verliezers waren.⁸ Een deel van de onvrede kan veroorzaakt zijn door de belastingdruk op de traag groeiende landbouwsector; belastingen op land en voedselproductie namen relatief toe. De belastingen op handel en ambachten, die het merendeel van Frankrijks groei genereerden, werden relatief lichter. Maar deze onevenwichtigheid was

Kaart van Parijs in 1789 uit de *Atlas General Histoire et Geographie* van Paul Vidal-Lablache uit 1912 (Hippkiss' Scanned Old Maps)

marginaal en ontstond tegen een achtergrond van voorheen relatief zware belastingdruk op handel en steden, zodat deze verandering veeleer kon worden opgevat als een correctie dan als tastbaar onrecht.⁹ De landbouwproductie bedroeg in 1788 ongeveer tweederde van de Franse economie, terwijl land en landbouw slechts 56 procent van de koninklijke inkomsten uitmaakten.

Wat de 'nieuwe sociale interpretatie' duidelijk laat zien is dat de Franse samenleving niet geteisterd werd door een grote crisis die in staat was onvrede te genereren waardoor de stabiliteit van de samenleving in gevaar kwam. Ongetwijfeld was er wijd verbreide armoede en ellende, maar die waren van een bekend en traditioneel type. Er was een groeiende welvarende stedelijke bourgeoisie, geleidelijk toenemend in omvang, welstand en ambitie, die steeds meer met de geprivilegieerde elites meedong naar bestuurlijke posities, prerogatieven en erbewijzen, maar zowel de adel als deze maatschappelijk opklimmende delen van de bourgeoisie bleven in politiek, sociaal, cultureel en religieus opzicht,

en in hun wereldbeeld in het algemeen, uiterst conservatief.¹⁰ Voor het overige levert de ‘nieuwe sociale interpretatie’ slechts een paar relatief ondergeschikte spanningen op voor speciale groeperingen. De economische kloof tussen de aristocratische bisschoppen en de parochiegeestelijken werd breder. Vanwege de economische expansie kon er steeds meer betaald worden voor adellijke titels, prestigieuze posities en hoge ambten, meer dan de toename in welvaart toeliet. Hierdoor verslechterde de positie van de minder welgestelde adel ten opzichte van de parvenu’s met hun nieuwe adellijke titels. Dit kan geleid hebben tot enige frustratie en weersin in de hoogste lagen van de klassen van handelaars en professionals, hoewel daar moeilijk bewijs voor is te vinden. In ieder geval kan de invloed van zulke factoren op de Revolutie niet groot geweest zijn.¹¹

De adel in brede zin had altijd al bestaan uit vijf of zes lagen in de elite die voortdurend met elkaar wedijverden om macht, invloed en voordeel. Er waren de adellijke hoge rechters en militairen, de pas tot de adelstand verheven rijke bourgeoisie (de *annoblis*), de stedelijke oligarchieën, het episcopaat, de vaak heel arme plattelandsadel, en de *noblesse de robe* ofwel stedelijke juridische aristocratie, die zitting had in de regionale hoge gerechtshoven van het land (*parlements*). Maar geen van deze breuklijnen was nieuw. Het ponezen van ‘meervoudige, overlappende oorzaken van de Franse Revolutie’ kan aanvankelijk veelbelovend klinken, maar blijkt inadequaet omdat alle genoemde factoren al veel te lang bestonden, te langzaam veranderden, te marginaal waren en niet specifiek genoeg om toepasbaar te zijn op de actuele politieke botsingen, crises en debatten die de Revolutie aandreven. In elk geval kan niemand zeggen hoe economische en andere materiële factoren een directe oorzaak konden zijn van een zo dramatische verschuiving als de Revolutie al snel met zich meebracht naar democratie, vrijheid van denken, vrijheid van expressie en van de pers, mensenrechten, secularisme, seksuele bevrijding, emancipatie van vrouwen en niet-blanken, individuele vrijheid en gelijkheid voor de wet. ‘De belangrijkste tekortkoming van de revisionisten,’ merkte een historicus scherp op, ‘is dat zij geen plausibel alternatief hebben kunnen bieden voor de marxistische versie.’¹²

In het gunstigste geval geeft de ‘nieuwe sociale verklaring’ ruimte om te stellen dat ‘wat de Revolutie voortdreef, de bereidheid was van de ontrechte hoge rechters, vervreemde parochiepriesters en ambitieuze professionals om de bestaande orde uit te dagen’.¹³ Maar zo’n verklaring, hoewel nuttig als inderdaad relevante achtergrondinformatie, kan niet gemakkelijk worden toegepast op het revolutionaire proces zelf, omdat geen van deze groeperingen sterk vertegenwoordigd was onder de revolutionaire leiders. Zoals we zullen zien waren tot aan de staatsgreep van Robespierre in juni 1793 de belangrijkste organisatoren, woordvoerders en publicisten van de facties die de grootste revolutionaire veranderingen bewerkstelligden in wetgeving, instituten en praktijken, goddeels meestal geen hoge rechters, parochiepriesters of ambitieuze professionals. Er heeft zich nooit een grotere of snellere verandering voorgedaan in vorm, waarden en politiek in wel-

ke samenleving dan ook; dat een gegeven factor direct bijdroeg aan een dergelijke brede maalstroom van verandering weten we alleen indien in de primaire bronnen bewijs kan worden gevonden van een specifieke grief of spanning die invloedrijke groepen of personen motiveerde, inspireerde, of anderszins dreef tot het initiëren van de transformatie van instituten, wetten en cultuur, die gezamenlijk de Revolutie vormen.

Eén grote tastbare materiële factor die in direct causaal verband staat met het revolutionaire hoofdproces kan aangewezen worden: de crisis van 1787–89 in de koninklijke financiën. De timing van de politieke revolutie werd zonder twijfel bepaald door de chronische financiële moeilijkheden van de Franse Kroon vanaf het midden van de jaren '80 en de daaruit voortvloeiende pogingen tot belastinghervorming. In 1787 werd Lodewijk XVI geconfronteerd met uit de hand lopende tekorten, die verergerd werden door koortsachtige speculaties met leningen van de Franse regering op de internationale markt. Hij werd hierdoor gedwongen tot politieke stappen die uiteindelijk het revolutionaire proces in gang hebben gezet. Vanuit het gezichtspunt van de Kroon (en later ook dat van de adel) liep de situatie uit de hand onder de energieke leiding van de hervormingsgezinde minister Charles-Alexandre de Calonne (1734–1802), een hoge functionaris en adellijke rechter van het *parlement* van Douai, die in zijn streven om de tekorten aan te pakken eerst de monarchie destabiliseerde en vervolgens het land. 'O mijn beste Calonne!' spotte een van de meest republikeins gezinde jonge revolutionairen van de jaren 1788–89, Camille Desmoulins, later Dantons rechterhand.¹⁴ Maar zelfs als de ernst van de crisis en van de fouten van Calonne het volle gewicht krijgen, kan er niet uit verklaard worden dat het regime geheel instortte en nog minder waarom het brede revolutionaire proces erop volgde. Hoe en waarom het mislukte hervormingsprogramma van Calonne, dat erop gericht was de oude monarchie te reorganiseren op basis van nieuwe belastingen, waaronder een universele belasting op land, en waarbij de bestaande elites hun plaats volledig behielden, kon uitgroeien tot een breedgedragen campagne om de Kroon te ondermijnen, alle instituties van voor 1789 aan de kant te schuiven, en de adel, geestelijkheid en rechtspraak weg te vagen, is nog altijd niet volledig opgehelderd, en valt zeker niet te verklaren op grond van financiële factoren of de bredere economische context. Hierover bestaat een opmerkelijke consensus. Zelfs diegenen die de financiële crisis benadrukken moeten toegeven dat op zichzelf de financiële problemen van de koning weinig behulpzaam zijn om een oplossing te bieden voor wat sommige historici, in onversneden frustratie, het 'mysterie' van oorsprong en vervolg van de Revolutie hebben genoemd.¹⁵ 'Hoe kon een ogenschijnlijk traditionele fiscale crisis uitmonden in de complete omkering van de volledige sociale structuur?'¹⁶

Hedendaagse geleerden die economische belangen buiten beschouwing laten – klasse, klassenstrijd en economisch gedefinieerde sociale groepen – als sleutel tot het analyseren van de Revolutie, zoeken vaak een meer sociaal-culturele verklaring en baseren hun in-

terpretatie op veranderingen in culturele context; ze brengen uitgebreide netwerken en veranderende patronen in menselijke relaties aan het licht, met speciale aandacht voor 'velden van vertoog' in combinatie met de bijbehorende ceremoniën en symbolen. Deze intensieve betrokkenheid op 'vertogen' is buitengewoon waardevol gebleken bij het schetsen van een context en heeft uiteenlopende vormen aangenomen. Een nuttige invalshoek is die van 'een vergrote publieke sfeer van sociaal verkeer en debat' die een groter speelveld creëerde voor 'professionals'.¹⁷ Deze onderzoekslijn bouwt voort op wat we weten van de expansie van de Franse elites vóór 1789, en typeert de drijvende kracht van de Revolutie als een mengsel van juristen, medici en andere professionals, die door hun werkzaamheden nauw verbonden waren met de stedelijke markten en met andere sociale groepen. In de Nationale Vergadering waren vanaf 1789 juristen onmiskenbaar sterk vertegenwoordigd.

Maar hoe nuttig zulk onderzoek ook is, het doet niet meer dan bijdragen aan een verrijking van de achtergrond: er is weinig wat erop wijst dat juristen een bijzonder belangrijke rol speelden in het smeden van de democratische Revolutie tot aan de machtsovername door Robespierre. Veeleer, zoals misschien te verwachten was, gaven juristen en andere professionals er de voorkeur aan de bestaande normen te handhaven en waren ze opvallend afwezig onder de redenaars, publicisten, uitgevers en politieke leiders die de comités beheersten en de revolutionaire wetten vormgaven tot aan 1793.

Als de nadruk op 'professionals' ons niet veel wijzer maakt over de hoofdrolspelers in de Revolutie, dan is de nadruk op de mentaliteit van ondernemers en zakenlieden nog minder behulpzaam. Zowel in de hoofdstad als in de grote havensteden – Bordeaux, Nantes, Marseille en Saint-Malo – vermeden kooplieden en bankiers meestal betrokkenheid bij de Revolutie; zij bleven politiek zo veel mogelijk neutraal. Er waren wel veel uiteenlopende sociale groepen die zich abonneerden op kranten die vanaf 1789 Revolutiegezind waren, maar de lijsten van abonnees tonen aan dat er vergeleken met andere groepen verrassend weinig zakenlieden onder hun regelmatige lezers waren, ja vrijwel verwaarloosbaar weinig.¹⁸

Toegegeven, voor historici die een of andere vorm van 'revisionisme' aanhangen die populair was in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw, doet het er nauwelijks toe dat er geen 'dominante oorzaak' te vinden is. Misschien hebben grote nieuwe historische ontwikkelingen helemaal geen 'grote' oorzaken. Sommigen betogen dat de Engelse Revolutie van de zeventiende eeuw aantoont dat grote veranderingen voortkomen uit kleine en onbetekenende oorzaken. Wellicht is de juiste interpretatie van de Franse Revolutie nu juist dat er geen allesbeheersende grote interpretatie is, een suggestie die sommige filosofen en historici sterk aanspreekt.¹⁹ Maar de Franse Revolutie was een zo volledige en dramatische breuk met het verleden, de omvang van het zich afkeren van de samenleving, de cultuur en de politiek van het Ancien Régime zo totaal en vérstrekkend, de transformatie

Charles Alexandre, graaf van Calonne (1734-1802), portret uit 1784 door
Élisabeth-Louise Vigée-Le Brun (Londen, Royal Collection)

zo fundamenteel voor latere westerse en uiteindelijk ook niet-westerse ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw, dat de bewering dat er geen overheersende sociale structurele oorzaak was – slechts een tableau van op zichzelf relatief ondergeschikte oorzaken – niet alleen weinig overtuigend is, maar ook totaal ongeloofwaardig.

De herstructurering van de wettelijke, godsdienstige, onderwijskundige, culturele en politieke grondvesten van de Franse samenleving, de algemene emancipatie van alle minderheden en de afschaffing van de slavernij waren onderling verbonden, gelijktijdig en alomvattend. De Revolutie bestreed de geldigheid van ideeën, gewoonten, instituten en wetten uit het verleden volstrekt en totaal. Bovendien maakte deze resolute verwerping en ontkrachting van alle voorheen geaccepteerde waarden, morele codes, wetten en gewoonten een verbazingwekkend snelle opgang tussen 1788 en 1793, ondanks verzet en onbegrip van het merendeel van de bevolking en zelfs de meerderheid van de Nationale Vergadering. De transformatie vond zelfs plaats in weerwil van een gebrek aan publieke steun voor vele van de meest essentiële veranderingen, zoals de introductie van gelijke rechten voor protestanten, echtscheiding via burgerlijk recht, het afschaffen van de oude regionale gerechtshoven en *parlements*, emancipatie van de Joden, het beëindigen van de slavenhandel en het afschaffen van de oude provincies – Bretagne, Normandië, Provence, Elzas en Languedoc – die elk hun eigen identiteit en privileges hadden.

Een nieuw onderzoek naar de feitelijke leiding van de Revolutie lijkt geboden als manier om voort te bouwen op de recent opgekomen sociaal-culturele benadering en in het bijzonder om de sociale geschiedschrijving effectiever te combineren met de intellectuele geschiedschrijving. In deze studie wordt getracht nieuwe empirische gegevens uit de belangrijkste primaire bronnen op te diepen, vooral uit de verbazend gedetailleerde verslagen van de debatten in de opeenvolgende Franse Nationale Vergaderingen die over de Revolutie gehouden werden. Deze bron staat bekend als de *Archives Parlementaires*. Het raadplegen hiervan, in samenhang met andere sleutelteksten over besluiten en debatten, zoals de discussies in het stadsbestuur van Parijs en de notulen van vergaderingen van de Jacobijnse Club, waarvan vele *verbatim*, verschaft een solide uitgangspunt voor heroverweging. Er wordt nog meer duidelijk uit de uitzonderlijk rijke oogst aan krantenartikelen tot in 1793, en daarna tussen 1795 en 1800. Al dit materiaal krijgt een nieuwe betekenis als de sociaaleconomische aannames die het onderzoek zo lang bepaald hebben, terzijde worden geschoven en de sociaal-culturele aanpak wordt gecombineerd met de lessen van de ideeëngeschiedenis.

De preoccupatie van de Revolutie met het formuleren van fundamentele nieuwe richtlijnen maakt niet alleen haar betekenis uit, ze markeert ook haar begin en einde. De Revolutie was vooral een proces van emancipatie, democratisering en fundamentele vernieuwing op basis van mensenrechten – bruut onderbroken in 1793–94 en geleidelijk afgebroken tussen 1799 en 1804. De kenmerkende idealen van egalitarisme, libertarisme

en democratie van 1789 raakten ten dode opgeschreven, in elk geval voor de afzienbare toekomst met betrekking tot politiek en internationale relaties, toen het ambt van Consul voor het Leven met onbeperkte dictatoriale macht, zoals vastgelegd in de Constitutie van het jaar X, werd toegekend aan Napoleon op 3 augustus 1802. Hiermee kwam definitief een einde aan de veelbewogen zoektocht naar fundamentele nieuwe criteria en categorieën die Frankrijk veertien jaar lang in haar greep gehouden had. Napoleon brak met de Revolutie door een voorwaardelijke amnestie af te kondigen voor geëmigreerde adel die nog in het buitenland verbleef, zodat die terug kon naar Frankrijk; in april 1802 volgde een veel algemenere amnestie, waarvan alleen leden van de koninklijke familie en de onverzettelijkste contrarevolutionairen waren uitgesloten. De overigen mochten weer integreren in de samenleving.

De persvrijheid kreeg het tussen 1789 en 1799 af en toe zwaar te verduren, maar werd pas in 1799–1800 definitief de nek omgedraaid. Tot aan 1799 was de persvrijheid altijd een uiterst actuele kwestie en een reële mogelijkheid, en meestal ook een werkelijkheid. Het algemene gelijkheidsbeginsel werd tussen 1789 en 1799 op uiteenlopende wijzen beleden door alle dominante facties en werd pas definitief verworpen als basis van burgerschap en mensenrechten in de nieuwe constitutie van 1799. Hierin werd ook de Verklaring van de Rechten van de Mens verworpen; die was in opeenvolgende formuleringen altijd fundamenteel geweest voor de Revolutie tijdens de veelbewogen jaren tussen 1789 en 1799. In deze context werd zwarte slavernij, die door de Revolutie in beginsel was afgeschaft in 1794, door Napoleon in 1802 weer ingevoerd. Het Napoleontische regime viel terug op een quasi-hiërarchische maatschappijvisie, hiermee een nieuwe heersende elite creërend die bestond uit een mengsel van recent opgeklommen notabelen en gerehabiliteerde oude adel. Vanaf 1802 werden eveneens de meeste revolutionaire vernieuwingen in huwelijks- en familierecht teruggedraaid. In het nieuwe Burgerlijk Wetboek van 1804 werd de wettelijke onderschikking van de getrouwde vrouw aan haar echtgenoot en aan haar vader tot aan haar huwelijk opnieuw bevestigd. Het Burgerlijk Wetboek van 1804 verving de dankzij de Revolutie ontluikende gendergelijkheid door een openlijk discriminatoire dubbele standaard in aanklachten wegens overspel, aanvragen van echtscheiding en eigendomsrecht.²⁰ Al deze tegenslagen voor fundamentele mensenrechten – het niet aflatende autoritarisme van het postrevolutionaire regime, Napoleons overwelldigende persoonlijke gezag en verwerping van het primaat van de wetgevende macht boven de uitvoerende en rechtsprekende macht – vonden hun oorzaak in de invoering van de nieuwe constitutie van 1799. In feite markeerde dit het einde van de Revolutie.

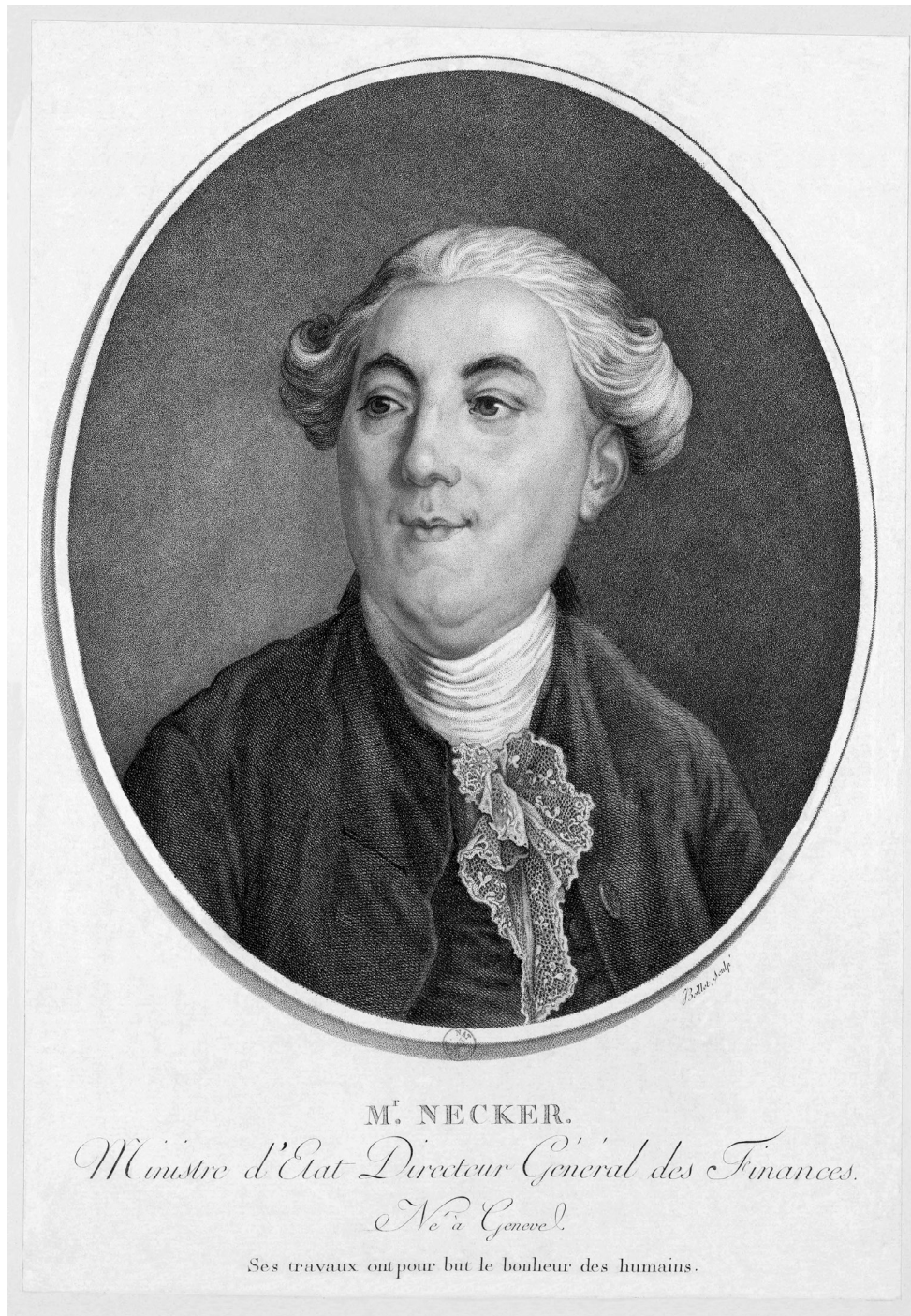
Dat de Revolutie eindigde met Napoleons klim naar een dictatoriale machtspositie komt ook tot uiting in godsdienstige ontwikkelingen. Vóór 1788 waren kerk en staat in Frankrijk, net als overal elders in Europa, nauw met elkaar verbonden. Tijdens de Revolutie was dit patroon stapsgewijs getransformeerd. De Katholieke Kerk werd ontdaan van

alle politieke en wetgevende macht en moest ook al haar grondbezit en inkomsten aan de staat afstaan. Er heerste volledige religieuze tolerantie (behalve tijdens de Terreur in de jaren 1793–94) en de Katholieke Kerk was niet langer de officiële kerk. De staat werd in wezen seculier en voor het onderwijs gold qua intentie hetzelfde. Aan deze bittere machtsstrijd tussen revolutie en religieus gezag kwam echter na 1800 een einde. Met Pasen 1802 beëindigde Napoleon, als Eerste Consul, formeel het conflict tussen Frankrijk en de Heilige Stoel door het oude episcopaat te herstellen en het benoemingsrecht te erkennen voor de lagere geestelijkheid alsook het onbepaalde spirituele gezag over de Franse katholieken, en in een groot deel van het primaire onderwijs.

Interpretaties ten tijde van de Revolutie

Kortom, zowel de ‘nieuwe sociale interpretatie’ als de sociaal-culturele benadering verrijken ons begrip van de sociale achtergrond van de Revolutie, zonder dat ze één bijzondere factor van dramatische betekenis kunnen aanwijzen. Een verzameling van graduele en betrekkelijk ondergeschikte economische, sociale en culturele factoren die de nieuwe sociaaleconomische en sociaal-culturele methoden hebben opgeleverd verschaffen ongetwijfeld een waardevolle achtergrond, maar kunnen niet verklaren waarom de Franse samenleving, politiek en instituties in alle opzichten zo’n plotselinge en dramatische transformatie ondergingen, waarbij alle precedenten en tradities werden opgeruimd. Er moeten veel uitzonderlijker specifieke factoren in beschouwing worden genomen om de omverwerping van het enorme bouwwerk van conservatief denken, handelen en instituten van het Ancien Régime te verklaren. Tussen 1788 en 1820 was zowel binnen als buiten Frankrijk verreweg de meest gebruikelijke verklaring van de Franse Revolutie dat zij haar oorsprong had in de *philosophie*. Tijdgenoten erkenden dat, toen het politieke leven in een staat van oproer en instabiliteit belandde, onvrede en sociale frustratie die onrust voedden, waardoor de Revolutie mogelijk werd gemaakt. Maar ze begrepen tegelijk volkomen dat sociale spanningen geenszins bepalend waren voor karakter, verloop en uitkomst ervan. De onvrede onder het volk hielp slechts *l’esprit philosophique*, zoals die genoemd werd door Jacques Necker (1732–1804), minister-president onder Lodewijk XVI in 1789, om deze onvrede te kanaliseren en in te zetten voor zijn eigen doeleinden. Dit was de algemeen aanvaarde visie, ja zij was zo vanzelfsprekend, dat haar culturele consequenties dringend onderzoek behoeven. De vraag is: was deze veronderstelling, die algemeen opgeld deed tijdens het hele revolutionaire tijdperk, ook correct?²¹

Niet alleen ‘kaapten’ radicale nieuwe concepten de onrust, maar vanaf de zomer van 1788 breidde *l’esprit philosophique*, zo beweerde Necker, haar veroveringen dagelijks uit, door oude grieven uit te buiten en aan te zetten tot ‘al dat verzet tegen alles wat tot dan toe als vanzelfsprekend was beschouwd’. De instituten en wetten die voorheen door vrijwel iedereen geaccepteerd waren, werden ter discussie gesteld, bespot en terzijde ge-

Jacques Necker in 1789, door Boillet en Jebulon (Bibliothèque National de France)

schoven, niet door het volk, of door de Franse elite, maar door een niet-representatieve randgroep. In de decennia voorafgaand aan de Revolutie, zo verklaarde Necker – die, hoewel hij de ‘deugd’ hoog in het vaandel had en wilde bijdragen aan een meer gelukkige en betere samenleving, niettemin toch in een eerder stadium *l’esprit philosophique* had aangevallen in zijn boek *De l’importance des opinions religieuses* (1788) – had deze *esprit philosophique* ten eerste alle plichtsbesef gecorrumpereerd door de godsdienst aan te vallen en vervolgens alle remmen losgegooid door geheel misplaatst alle beginselen van moraal en politiek om te gooien, de wijsheid die in de beperking ligt te vervangen door een overdreven opvatting van vrijheid en de verwarring te vergroten door de idee van ‘gelijkheid’ in de plaats te zetten van de traditionele hiërarchische opvatting van een samenleving die wordt aangevoerd door de aristocratie, zodat de *prudentes gradations* waarop de sociale orde stoelt, volledig werden ondermijnd.²²

Toegegeven, er zaten opmerkelijk weinig *philosophes* of verlichtingsgezinden in de Staten-Generaal van 1789. De meeste kandidaten voor de verkiezingen van 1789 die de beginselen van de Verlichting waren toegedaan, werden niet gekozen. Ook Condorcet, die zich al spoedig zou ontwikkelen tot een van de vooraanstaande architecten van de Revolutie, werd niet als afgevaardigde gekozen.²³ Sieyès haalde het maar met moeite. De astronoom van de Koninklijke Academie Jean-Sylvain Bailly (1736–93) werd wel gekozen, maar dit was uitzonderlijk, verklaarde hij zelf, omdat er ‘in het kiescollege grote afkeer heerste van geletterden en academici’. Hoewel meer *esprit philosophique* de Staten-Generaal volgens Bailly goed zou hebben gedaan, hadden de meeste leden van het kiescollege, kooplieden en juristen als zij waren, een duidelijke afkeer van *philosophes*. (Condorcet op zijn beurt wantrouwde juristen en kooplieden bijna even erg als de adel.) Madame Roland, een van de grote persoonlijkheden van de Revolutie, noteerde dat ook in Lyon de ‘op de handel georiënteerden’ een grote afkeer toonden van *philosophie* en van de liefhebbers van de Revolutie. Slechts tien van de 1200 afgevaardigden in de Staten-Generaal van 1789 konden worden omschreven als *philosophes* in de zin van de Verlichting, zoals Mirabeau en Sieyès. Maar deze schrijvende armoede aan intellectuelen in de Staten van 1789 maakt het des te opmerkelijker en verbazingwekkender dat juist dit gezelschap, zowel binnen als buiten de Staten, zo snel de revolutionaire leiding kon nemen in de Nationale Vergadering, in de invloedrijke comités, in het stadsbestuur van Parijs en in vrijwel alle invloedrijke Revolutiegezinde kranten.²⁴

‘Nog voordat zij tot wet verheven werd,’ aldus Pierre-Louis Roederer (1754–1835), een prominente revolutionair uit Lotharingen, ‘ontstond de Revolutie al in de hoofden en de gewoonten van de mensen.’²⁵ Hoe en waarom is dat zo gekomen? Omdat de grote revolutionaire beginselen en verordeningen – afschaffing van de aristocratie en uiteindelijk van alle aristocratische titels, gelijkheid voor de wet, democratie, persvrijheid, gelijke rechten voor alle godsdiensten, scheiding van kerk en staat, de Rechten van de Mens

(1789), burgerlijke echtscheiding (1792), de afschaffing van de monarchie (1792) en van de slavernij (1794) – allemaal doortrokken waren van de taal van de Verlichting en de daarmee verbonden debatten en filosofische categorieën. Er was een ‘revolutie in het denken’ nodig voordat er een feitelijke revolutie mogelijk was; daarvan was Dominique Joseph Garat (1749–1833) overtuigd; hij was een revolutionaire leider uit het zuidwesten van het land. Deze revolutie in het denken vond ook daadwerkelijk plaats tussen 1740 en 1789. Ze baande de weg voor de ‘feitelijke revolutie’, die dan ook inderdaad werd aangedreven en gevormd door deze revolutie in het denken.²⁶

Zoals vrijwel alle andere hoofdrolspelers was Camille Desmoulins (1760–94), zoon van een Picardische plaatselijke functionaris en een van Dantons meest vertrouwde advi-

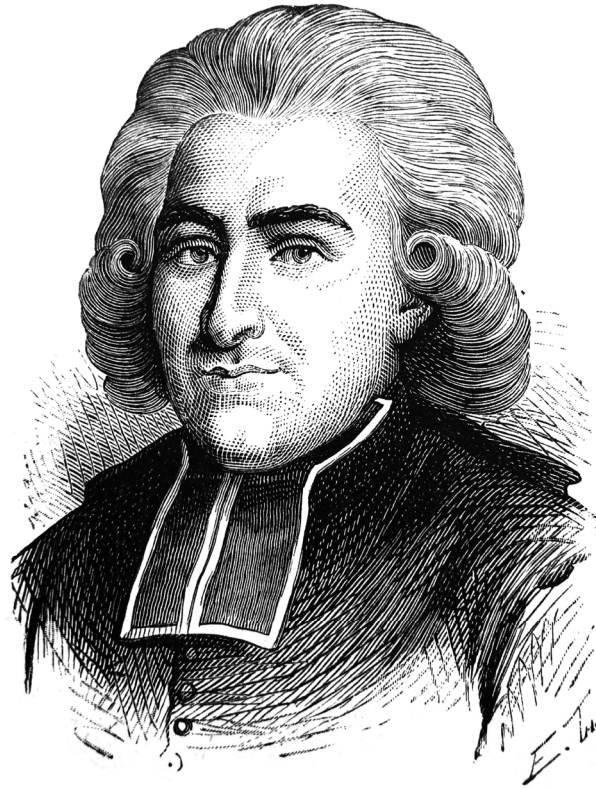

Jean Sylvain Bailly (1736-93), portretgravure gepubliceerd door Girardin in 1802

seurs, van mening dat ‘het volk’ zeker een belangrijke rol speelde, maar wel leiding nodig had en hij omschreef ‘deze eeuw van Verlichting’ (*ce siècle de lumières*) – het ‘mooiste monument dat filosofie en patriotisme aan de mensheid geschonken hadden’ – als de ware inspiratie van de Revolutie. ‘Filosofie’, zo meende hij, was de bepalende factor van de Revolutie.²⁷ In de onmiddellijk aan de Revolutie voorafgaande jaren, zo benadrukten scherpe waarnemers, was de algemene intellectuele context dramatisch getransformeerd door een vloedgolf van nieuwe filosofie. In veel gevallen leken de specifieke revolutionaire ideeën die aan de vooravond van 1788 werden verspreid, te vanzelfsprekend om nog nadere uitleg te behoeven. ‘Tegenwoordig, met publicaties van Rousseau, Price, Helvétius “in ieders handen” [*entre les mains de tout le monde*]’, merkte Brissot op in 1786, was het niet langer nodig de hoofdthema’s van hun geschriften aan hun lezers uit te leggen.²⁸

Natuurlijk had de grote meerderheid helemaal geen filosofen gelezen en was ze daartoe ook nauwelijks in staat. Maar de meeste deelnemers aan de grote massabewegingen van de Revolutie waren niet zozeer de actoren van de Revolutie, zo suggereerde Desmoulins, als wel een obstakel ervoor. In zijn invloedrijke pamflet *La France libre* (1789) stelt hij dat de adel en de geestelijkheid hun dominante positie in de samenleving onder het Franse Ancien Régime voor 1789 niet innamen omdat zij hun rechten en privileges met geweld bevochten hadden, maar omdat de maatschappelijke orde onder het Ancien Régime het zo lang had volgehouden met ‘toestemming’ van de overgrote meerderheid.²⁹ Hij en de rest van het democratische revolutionaire leiderschap van 1788–89 beschouwden, net als voorheen de radicale filosofen, deze brede maatschappelijke berusting als een reusachtige façade van onwetendheid en bijgeloof, een obstakel dat zo snel mogelijk moest worden opgeruimd. Tegenstanders van de Revolutie, alsmede bijna alle kooplieden, juristen en andere vrije beroepsgroepen, verafschuwden Desmoulins’ onbeschaamde republikeinse standpunt. En toch, heel opmerkelijk, was vrijwel iedereen, ongeacht hun gezichtspunt, het er over eens dat *la philosophie* de belangrijkste kracht was die de grondslagen van de Franse samenleving en van de legitimiteit van haar morele codes en religie ondermijnde en ook vormgaf aan de nieuwe orde. Het volk had het voorheen bij het rechte eind gehad, beweerden de tegenstanders van de Revolutie, maar in hun eenvoud werden zij nu op rampzalige wijze misleid door een handvol republikeinse activisten als Desmoulins, geïnspireerd door *la philosophie*.

Vrijwel alle hoog opgeleide waarnemers zagen als hoofdoorzaak van de Revolutie ‘deze grote morele revolutie’ (*cette grande révolution morale*), zoals ze werd genoemd door Pierre-Louis Ginguené (1748–1816), een vurige Rousseauïstische republikein die gevangen zat tijdens de Terreur.³⁰ Pater Claude Fauchet (1744–93), een van de geestdriftigste pleitbezorgers van het combineren van de revolutionaire ideologie met het Katholicisme (tot hij in 1793 guillotineerd werd), zag in Frankrijk tijdens de jaren ’80 een kloof tussen twee enorme cultuurkrachten – stevig gewortelde traditie en religie ener-

Claude Fauchet (1744-93), door H. Rousseau (ontwerper) en E. Thomas (graveur)

zijds (het Frankrijk van de overgrote meerderheid) en *la philosophie* anderzijds. Volgens hem bestond Frankrijk in 1789 in feite uit twee naties: zij die bogen voor kerkelijke autoriteit en de geloofsbelijdenis, en zij die geïnspireerd werden door de *Encyclopédie*. De ene natie bewonderde de politieke economie en het sociale contract van Rousseau, de andere monarchie, bisschoppen en sacraal gezag. Deze kloof was de oorzaak en vormende kracht van de Revolutie. Fauchet deed zijn best deze tweedeling te ontstijgen en kritiseerde beide kanten fel. Als oprechte katholiek, zij het een hoogst onconventionele, meende hij dat religie de mens de diepste waarheden leert. Het was de goddelijke Voorzienigheid die het Franse volk in 1788 op de drempel van de vrijheid had gebracht. Maar christenen moeten accepteren, zo voegde hij eraan toe, dat het christendom niet duidelijk maakt hoe maatschappij en politiek georganiseerd kunnen worden in overeenstemming met vrijheid,

gelijkheid en waarheid. De Voorzienigheid had de weg bereid, maar ‘de filosofie was het daadwerkelijke instrument van de Voorzienigheid om dit wonder tot stand te brengen’ waardoor ‘onze geest wordt vervuld van ideeën van vrijheid en ons hart in vuur en vlam gezet en onze moed gestimuleerd’.³¹

Een van de bekendste anti-*philosophes*, de uit Luxemburg afkomstige ex-jezuïet François-Xavier de Feller (1735–1802), bestempelde deze door hem geconstateerde wereldwijde samenzwering als *l’empire du philosophisme*. *Philosophisme*, zo betoogde hij, was een machtige constructie waarmee in de jaren ’40 begonnen was door een groep uitzonderlijke schrijvers, die in iedere bevolkingsgroep wel wat mensen wisten te inspireren met hun scherpste van geest en hun sarcasme, waarbij zij een heel nieuwe manier van spreken en denken ontwikkelden; door handig gebruik te maken van duistere taal konden zij hun verwoestende ideeën aan velen voorstellen als ‘subliem’. De ‘samenzwering’ begon bij Diderot, die de *Encyclopédie* vorm gaf als een motor van subversie en anti-vroomheid. Alle hoofdrolspelers in de samenzwering waren, net als Diderot en D’Alembert, atheïstische ‘parasieten’ die rondhingen in cafés en zich een dominante positie verwierven in salons en academies door insinuatie, vleierij en spot. Uiteindelijk verwierven zij zeer machtige posities. Hun voornaamste wapens waren, zo vermoedde Feller, onder andere hun aantrekkingskracht op vrouwen, in het bijzonder jonge aantrekkelijke vrouwen die gevoelig waren voor fraaie uitdrukkingen, elegante zinswendingen, geestigheid en subtiële, maar ook minder subtiële erotische suggestie.³²

Maar de bewering dat *philosophisme* als zodanig de Revolutie veroorzaakte, is nog te vaag om zinvol te kunnen dienen als verklarend instrument. De filosofie die door de meeste auteurs, ook door de anti-Verlichtingsgezinde *antiphilosophes*, als hoofdoorzaak van de Revolutie werd aangewezen behelsde vrijwel de hele Verlichting. Maar het toeschrijven van de Revolutie aan een ongedifferentieerde *philosophie moderne* maakte hun visie er niet sterker op, omdat het een te grove generalisatie was. Zij hadden geen zicht op de specifieke stroming die de revolutionaire hoofdtendens belichaamde. Dit werd opgemerkt door diverse waarnemers ten tijde van de Revolutie, vaak aanhangers van de politieke en gematigde Verlichting, zoals de jonge revolutionaire leider Antoine-Pierre-Joseph-Marie Barnave (1761–93) en de beroemde rechtshervormer Jean-Étienne Portalis (1745–1807). Hoofdoorzaak van de Revolutie was *l’esprit philosophique*, daarmee waren Barnave en Portalis het eens, maar het was geen Verlichtingsfilosofie in het algemeen, maar slechts een bepaald soort filosofie die verantwoordelijk was. De factor van werkelijk belang was de radicale stroming die Locke en Montesquieu verwierp en die werd voorgestaan door Denis Diderot (1713–84), Claude-Adrien Helvétius (1715–71) en Paul-Henri-Thiry Baron d’Holbach (1723–89).³³ Portalis zelf geloofde, evenals de journalist Jacques Mallet du Pan (1749–1800), dat een grondige hervorming van het burgerlijk recht en het strafrecht in Europa haalbaar was voor de gematigde Verlichting, voor koningen en

Antoine Barnave (1761-93), door H. Rousseau (ontwerper) en E. Thomas (graveur)

gerechtshoven, zonder revolutie van welke aard dan ook en zonder beroep op de radicale systemen die door Mallet werden aangeduid als *la philosophie de Paris*, door hen allen als de wortel van de Revolutie beschouwd.³⁴

Precies dezelfde vasthoudendheid ten aanzien van de noodzaak onderscheid te maken tussen de gematigde en de materialistisch-revolutionaire filosofie is ook te vinden bij een andere bekende laat achttiende-eeuwse schrijver, Jean-François de La Harpe (1739–1803). La Harpe steunde de Revolutie aanvankelijk voluit, maar later, na de Terreur, verwierp hij die even heftig. Wat is nu precies de filosofie die de Revolutie veroorzaakte, vroeg La Harpe zich in 1797 af. Als in Parijs geboren vondeling van onbekende afkomst en door eigen prestaties erkend als *philosophe*, verdient La Harpes perspectief bijzondere aandacht. Hij werd geprezen door onder andere Portalis voor het verwerpen van de Revolutie en de filosofie die haar veroorzaakte.³⁵ La Harpe was aanvankelijk een volgeling van Voltaire en had verschillende vooraanstaande *philosophes* persoonlijk gekend.

Jean François de La Harpe (1739-1803) omstreeks 1820

De belangrijkste publicatie waarin hij afstand nam van de filosofische en revolutionaire beginselen, was het tweedelige werk *Philosophie du dix-huitième siècle*; het werd grotendeels samengesteld in 1797, terwijl de Revolutie nog in volle gang was. Voltaire, zo betoogde hij, was de eerste die de menselijke geest de vrijheid had gegund en filosofisch redeneren bij de lezers gepopulariseerd had. Maar Voltaire was van marginaal belang voor de filosofie die de Revolutie veroorzaakte. Vooral in zijn lange hoofdstuk over Diderot zet La Harpe zijn kritiek uiteen op de sekte van de *philosophes*. Hierin trachtte hij de intellectuele en psychologische oorzaken te onthullen van wat hij, net als de apologeten die hij eens bestreden had, nu beschouwde als een revolutionaire catastrofe.